

AYTAN CƏFƏROVA*

**ƏDƏBİYYATIMIZDA ORTAQ ZAMAN MÖVQEYİNDƏ YARANMIŞ YAZILI
QƏHRƏMANLIQ EPOSU VƏ QORQUD ŞƏXSİYYƏTİNƏ ƏHATƏLİ ELMİ BAXIŞ,
YAXUD “KİTABI-DƏDƏ QORQUD” YAZILI EPOS VƏ YA EPOPEYA”
MONOQRAFİYASI HAQQINDA QEYDLƏR**

Dünya eposşünaslığında öz tarixiliyi və mifik parçalarında da tarix nümayiş etdirməsi nöqtəyi-nəzərindən türk dastançılıq sistemində “tərəzinin ağır gözünü” özünə əbədi yer edən ölməz sənətkarlıq abidəsi “Kitabi-Dədə Qorqud” dastanı müxtəlif zamanlarda araşdırmalara sözlən ən gözəl mənasında məruz qalsa da, hər zaman öz yeniliyini, yeni araşdırma müstəvisinə ehtiyacını qoruyub saxlayır. Dastanın müqəddiməsindən başlamış hər bir boyunda millət, xalq, adət, ənənə, türkcülük təbliğati hər zamanda öz mükəmməl yeniliyi ilə diqqət cəlb etməkdədir. Hər zaman ədəbiyyat “dəbində” dəyişməz yeri ilə tədqiqatçıların diqqətini cəlb edən bu abidə mənəvi sənət xəzinəsi olaraq son dərəcə incə xüsusiyyətləri ilə maraq dairəsində olmuşdur. Düzdür, “xalqımızın şəxsiyyət kitabı” adlandırılan bu abidə meydana çıxdığı zamanlardan etibarən araşdırılmaya cəlb olunsa da əsərin qədimliyi, bu qədimliklə əlaqəli incə məqamlar, diqqət edildikcə, bir çox digər məqamların sanki gözdən yayınması təsirini bağışlayır. Yəni, köklü şəkildə araşdırılma aparıldığı düşünülə də, hər bir parçası, hətta hər bir cümləsi, kəliməsi türk tarixi, adət-ənənəsi, dünyagörüşünün ifadəçisi kimi hələ də geniş araşdırılmaya ehtiyac olduğunu göstərir.

Əsərin bir folklor hadisəsi olaraq təqdimatı da uzun illərdir ki, elm aləminə məlum idi. Baxmayaraq, ara-sıra əsərdə yazılı ədəbiyyat ünsürləri ilə bağlı olan ciddi məqamlar haqqında görkəmli alimlər maraqlı fikirlər söyləmişdirlər. Lakin konkret şəkildə bu fikri təsdiqləyən, onun dastandan – kitabdan gətirilmiş aydın nümunələrlə elm aləminə təqdimi məhz haqqında bəhs edəcəyimiz “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos və ya epopeya” monoqrafiyası vasitəsilə gerçəkləşib. Və məhz ilk dəfə olaraq bu monoqrafiyada xalqımızın ölməz sənət əsəri “Kitabi-Dədə Qorqud”dan Azərbaycan ədəbiyyatının ortaq başlanğıc dövründə yaradılmış yazılı ədəbiyyat abidəsi kimi bəhs olunur. Monoqrafyanın müəllifi akademik İsa Həbibbəylidir. Monoqrafiyaya maraqlı ön söz yazan yazıçı Anar müəllifin sözügedən əsəri vasitəsilə Dədə Qorqudun şəxsiyyəti haqda ilk və maraqlı açıqlamalar verdiyini yazır. Anar müəllifin “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifinin – Dədə Qorqudun mifik obraz deyil, məhz real tarixi şəxsiyyət olmasını əsərə istinad edərək gətirdiyi dəlillərlə maraqlı izahını təqdim etdiyini ön sözdə yazır. O cümlədən, “Kitabi-Dədə Qorqud”dakı Qalın Oğuz Elinin Azərbaycan dövlətçiliyi baxımından tədqiq olunmasında akademik İsa Həbibbəylinin xidmətini ilk addım hesab edir. Anar çoxlu sayda bu sahədə – “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi aparılan araşdırmalar sistemində ən mükəmməl addım məhz bu monoqrafyanı - “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos və ya epopeya” monoqrafiyasını hesab edir. Yazıçı özünün vaxtilə “Kitabi-Dədə Qorqud”u xalqımızın ana abidəsi adlandırmağı barədəki fikrini məhz akademik İsa Həbibbəylinin abidəni “xalqımızın ata kitabı” möhürü ilə əvəz edir, bu möhürü bir az daha dastanaməxsus qədimliyə vararaq genişləndirir, əsəri ədəbiyyatımızın “Dədə kitabı” adlandırır.

Qeyd edək ki, “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos və ya epopeya” monoqrafiyası xalq yazıçısı Anar tərəfdən yazılmış ön sözdən, giriş, 4 fəsil, nəticə, istifadə olunmuş ədəbiyyat siyahısından ibarətdir.

Girişdə müəllif dastanı bir çox məziyyətlərinə görə daha çox “yazılı ədəbiyyatın xüsusiyyətlərinə cavab verən möhtəşəm roman-epopeya” adlandırır. Və bu fikri də özünə sərlövə seçərək tədqiqatını fəsillərdə geniş və məntiqli istiqamətdə davam etdirir.

Monoqrafiyanın I fəslı "Kitabi-Dədə Qorqud" şifahi və yazılı ədəbiyyat abidəsi kimi" adlanır. Bu fəsildə müəllif "Dədə Qorqud" kitabının tədqiqat taleyindən bəhs edir. Həmiyə məlum olan məqamlardan biri kimi – dastanın boylarının VII əsrdə yaranması haqda məlumatı yeniləyərək müəllif yazır ki, "Dədə Qorqud" boylarının heç də hamısı VII əsrdə yaradılmamışdır. Belə ki, "Basatın Təpəgözü öldürdüğü boy" hələ miladdan əvvəl mövcud olmuş, oğuz tayfaları arasında yayılmışdır". Müəllif, o cümlədən, "Duxa Qoca oğlu Dəli Dömrül boyu"ndakı hadisələri İslamın Azərbaycanla əlaqəsi dövründən daha əvvəlki dövrlərə aid olduğunu, buradakı əks olunan ideyaların oğuz tayfalarının tək Tanrıçılıq dininə etiqadı ilə bağlılığını sübut edir.

Maraqlı məsələlərdən biri kimi "Dədə Qorqud kitabı"nın müəllifinin real tarixi şəxsiyyət olmasını müəllif İsa Həbibbəyli bu əsərin Qorqud ata adlı oğuzların Bayat boyundan çıxmış bir ustad tərəfindən yarandığını elə əsərin özündə mövcud olan maraqlı faktlarla sübut edir.

Müəllif İsa Həbibbəyli monoqrafiyanın "Kitabi – Dədə Qorqud" – Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının ilk ədəbi abidəsi kimi" başlıqlı hissəsində "Kitabi-Dədə Qorqud" abidəsinin yazılı ədəbiyyat nümunəsi olması barədə zamanında görkəmli mütəxəssislərin söylədikləri qənaətləri əsas tutaraq bu barədəki öz dəyərli fikirlərini daha da genişləndirmişdir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un ilk tədqiqatçılarından olan akademik Həmid Araslının, professor Məmmədhusəyn Təhmasibin, sonrakı dövrlərdə Əlyar Səfərli və Xəlil Yusiflinin, xalq yazıçısı Anarın, akademik Təfiq Hacıyevin və b. söylədikləri fikirləri təsdiq edərək, əsərin yazılı ədəbiyyata aid xüsusiyyətlərinin daha çox olduğunu yazır.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un adındakı "kitab" sözünün mahiyyəti haqqında da müəllif çox maraqlı fikirlərlə çıxış edir. O yazır ki, Qorqud boylarının məhz "kitab" adlandırılması əsəri toplanılmış və ya üzü köçürülmüş hər hansı bir əlyazma deyil, onun müstəqil bir əsər olduğu düşüncəsini formalaşdırır. Dədə Qorqud da zəngin xalq ənənəsi əsasında özünün "Oğuznamə" adlandırdığı "Kitab"ı yaratmışdır.

Əsərdəki "namə" sözü haqqında da müəllifin maraqlı fikri diqqət cəlb edir: "Dədə Qorquda aid edilən "Oğuznamə" anlayışındakı "namə" sözü bu abidənin müəllif tərəfindən yaradılmış yazılı ədəbiyyat olduğunu bildirən əlamətdir".

Müəllifin haqlı olaraq yanaşdığı məsələlərdən biri də sözügedən kitabdakı boylarda fərqli süjetlərin, mükəmməl bədii obrazların, əvəzsiz bədii təsvir vasitələrinin və bu kimi yazılı ədəbiyyat əlamətlərinin mövcudluğudur. Müəllif qeyd edir ki, bütün bunlar da əsərdən yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi bəhs etməyə geniş imkan verir.

Bu fəsildə akademik İsa Həbibbəyli həm də "Kitabi-Dədə Qorqud"un təkvariantlı olması prinsipini də vurğulayır. Qeyd edir ki, folklorşünasların özləri də xalq ədəbiyyatının çoxvariantlılıq xüsusiyyətini əsas götürürlər. "Kitabi-Dədə Qorqud"da isə bu prinsip yoxdur. Əsər birvariantlı şəkildə yaranaraq belə də formalaşmışdır. Çoxnüsxəli olmasına baxmayaraq əsər təkvariantlı orijinal əsər kimi elmi mühitə məlumdur.

"Kitabi-Dədə Qorqud"un bədii dilinin zənginliyindən də bəhs edən alim bunu da əlavə edir ki, bu əsər bədii dilinin obrazlılığı baxımından ən zəngin əsərdir. O cümlədən, əsərdəki zəngin bədii təsvir və ifadə vasitələri mükəmməl şəxsiyyətin – Qorqud atanın obrazlı bədii təfəkkürünün məhsuludur. Nəhayət, müəllif, "Kitabi-Dədə Qorqud"un yaradıcısı – Dədə Qorqudun müəlliflik məsələsinə geniş yer vermişdir. "Dədə Qorqud"un kitaba çevrilməsini xalq ədəbiyyatı motivlərinə yaradıcı şəkildə yanaşması ilə həyata keçirən Qorqud ata böyük istedadla, geniş dünyagörüşünə malik şəxsiyyətdir. Və tarixi şəxsiyyət olaraq Qorqud ata haqqında da əsərdə mövcud olan "Rəsul əleyhissəlam zamanına yaxın Bayat boyundan Qorqud Ata diyərlər, bir ər qopdu. O kişi Oğuzun tamam bilicisi idi: nə deyirdisə, olurdu. Gələcəkdən dürlü xəbər söylərdi. Qorqud Ata Oğuz qövmünün müşkülünü həll edərdi. Hər nə iş olsa,

Qorqud ataya danışmayınca iş görməzdilər. O nə buyursa, qəbul edərtilər, sözün tutub gedərtilər. Bu məlumat Dədə Qorqudun tarixi şəxsiyyət olduğunu, həzrəti-Məhəmməd peyğəmbərin müasiri olduğu faktını sübut edir. Və müəllif Dədə Qorqud haqqında ilk tutarlı məlumatın XIV əsr Misir Məmlük tarixçisi Seyfuddin Əbubəkir ibn Abdullah bin Aybək əd-Dəvadarinin “Dürlər xəzinəsi və zəmana tarixindəki seçilmişlərin toplusu” kitabında mövcud olduğu haqda yazır. Əlavə olaraq müəllif Dədə Qorqud haqda olan mifik təsvürlərin də yer aldığı bir məlumatı bu bəhsdə oxucuya təqdim edir: “Haqqındakı rəvayətlərə görə o, alagözlü div qızı ilə izdivacdan dünyaya gəlmişdir”. Bu kimi fikirlərlə yanaşı, müəllif Dədə Qorqudun və boyların digər qəhrəmanlarının qəbirlərinin mövcudluğunun onların real tarixi şəxsiyyətlər olmasını sübut edən fakt kimi dəyərləndirir.

İsa Həbibbəyli Dədə Qorqud şəxsiyyətinin real və tarixiliyini tutarlı faktlara əsasən açıqlamaqla yanaşı həm də onu dünyanın bir çox böyük yazarları ilə müqayisə edir, bu yazarların, konkret olaraq antik yunan ədəbiyyatının, bəzi mənbələrə əsasən Avropa ədəbiyyatının banisi, əsasçısı Homerlə müqayisə edir. Hər iki müəllifin: Dədə Qorqudun yaratdığı “Kitabi-Dədə Qorqud” və Homerin yaratdığı “İlliada” və “Odiseya” poemaları malik olduğu məkanların cəmiyyətini, həyatını, ədəbiyyatını təcəssüm etdirən qiymətli nümunələrdir. Müəllif apardığı maraqlı və tutarlı müqayisələrə əsasən bu nəticəni əldə edir ki, “Dədə Qorqud Azərbaycan ədəbiyyatının Homeri olduğu kimi, Homer də yunan ədəbiyyatının Dədə Qorqududur”.

“Kitabi-Dədə Qorqud”dakı müqəddiməçilik ənənəsi də əsərin yazılı ədəbiyyata aidiyyətini bir daha artırır. Ümumiyyətlə, müqəddiməçilik ənənəsi Azərbaycan klassik ədəbiyyatında ilk dəfə “Kitabi-Dədə Qorqud”da formalaşmışdır. Yəni yazılı ədəbiyyatın ilk müqəddiməsi “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsi hesab oluna bilər ki, bu da əsəri – “Kitabi-Dədə Qorqud”u ilk Azərbaycan yazılı ədəbiyyat nümunəsi kimi dəyərləndirməyə imkan verən məqamlardan biridir. Klassik ədəbiyyatdan bizə məlum olan Allaha minacat məqamı “Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində yer almışdır. Dədə Qorqudun dilindən təqdim olunan bu minacatdan sonra hökmdarın tərif, fəxrliyyə hissəsi klassik ədəbiyyat ənənələrinin başlanğıcı hesab oluna bilər. Bu bərdə də akademik İ.Həbibbəyli haqlı olaraq yazır ki, yazılı ədəbiyyatda möhkəm yer tutan bədii müqəddimə prinsipləri ilk dəfə Dədə Qorqud kitabında yaradılmışdır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”da şeirlərə – soylamalara da dərinlən diqqət yetirən müəllif bu şeirləri – soylamaları “vəznli sərbəst şeirlər” adlandırır. Və bu soylamaları “Kitabi-Dədə Qorqud”un yazılı ədəbiyyat nümunəsi olmasını sübut edən vacib faktlar olduğunu yazır.

“Kitabi-Dədə Qorqud”u yazılı epos adlandıran akademik İsa Həbibbəyli qeyd edir ki, yazılı eposun şərtlərində olduğu kimi, bu əsər də qoşulub-düzüldüyü epoxanın əsas problemlərini əks etdirir. Bu bərdə müəllif yazır ki: “Bu məqamda böyük bir epoxanı və ümummilliyi idealları əks etdirdiyinə görə “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos anlayışı ilə “Kitabi-Dədə Qorqud” epopeyası təyinatı bir-birini tamamlayır”. Müəllif sadalanan məziyyətləri nəzərə alaraq əsərin janrını da yazılı ədəbiyyatın roman-epopeya janrına aid edir.

Monoqrafiyanın II fəslə “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələri: mirzəçilikdən katiblərədək” adlanır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələri haqqında” adlı yarımbaşlıqda əsərin taleyi haqqında müfəssəl məlumat öz əksini tapır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un əlyazma nüsxələrinin tapılma və ictimai mühitə məlum olması, fərqli və oxşar məqamları monoqrafiyanın bu hissəsində öz əksini tapır. Əsərin məlum olan “Kitabi-Dədə Qorqud – alp ozan qiraəti, yaxud Xan-Sultan əlyazması” nüsxəsi haqqında müəllif yazır ki, əsərin Həmid Arashının haqqında bəhs etdiyi XI əsr əlyazması “Xan-sultan əlyazması”ndan üzə köçürülüb. “Xan-sultan əlyazması”nın təxminən VII əsrdə alp ozanların dilindən söylənməsi və o dövrdə yaşayan mirzələr tərəfindən yazıya alınmasından bəhs edən müəllif XI əsr nüsxəsinin daha da savadlı, təhsilli mirzələr tərəfindən köçürülməsini söyləyir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un akademik

Həmid Araslı versiyası – XI əsr nüsxəsi tədricən "Xan-sultan əlyazması"nı sıxışdırıb aradan çıxarmışdır.

Naməlum XV əsr əlyazmasından bəhs edən akademik bu nüsxənin isə XI əsr nüsxəsindən üzünün köçürüldüyünü yazır. Burada səbəb kimi XV əsr nüsxəsindəki dil xüsusiyyətlərini əsas götürür. Qeyd edir ki, XV əsr nüsxəsinin dil xüsusiyyətlərinin mövcud dövrə – XV əsrlə müqayisə edərkən XI əsr dil xüsusiyyətləri daha uyğun gəlir. Bu da XV əsr nüsxəsinin XI əsr nüsxəsindən köçürüldüyünü təsdiq edir. Müəllif digər tədqiqatçılar kimi Drezden nüsxəsini ümumiyyətlə məlum nüsxələrin ən əsası hesab edir, nüsxənin faksimilesinin Azərbaycana gətirilməsində ümummilli lider Heydər Əliyevin əvəzsiz rolu haqqında bəhs edir. Vatikan nüsxəsinin nəşrini isə ümumiyyətlə qorqudşünaslıq elminin inkişafı üçün, Azərbaycanın elmi-mədəni həyatı üçün əsas hadisələrdən hesab edir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un Berlin nüsxəsinin taleyindən bəhs edərkən, onun Fridrix fon Dits tərəfindən Drezden kitabxanasından götürülüb üzünü köçürüldükdən sonra Berlin kitabxanasına verildiyini yazır. Və əlavə edir ki, bu nüsxəni də ilk dəfə Türkiyədə Kilisdən olan Rüşət adlı bir müəllim 1916-cı ildə nəşr etmişdir. Əsərin "Türkmən Səhra nüsxəsi: üçüncü əlyazma"sı "Kitabi-Dədə Qorqud"un üçüncü əlyazması olaraq 2018-ci ildə İranın Gülistan ostanının Günbəd şəhərində yaşayan Vəli Məhəmməd Xoca tərəfindən aşakara çıxarılarq elm adamlarına göndərilmişdir. Bu baxımdan həmin nüsxə Günbəd nüsxəsi də adlanır. Bu nüsxədə də mifoloji məqamlar diqqət çəkir. Həm də bu nüsxə "Salur Qazanın yeddi başlı əjdahanı öldürməsi" adlı bir boydan ibarətdir. Bu boyda Dədə Qorqudun şəxsiyyətinə dair nisbətən fərqli məqamların olduğunu yazan müəllif həm də bu – on üçüncü boyu "Kitabi-Dədə Qorqud"u tamamlayan bədii mətn kimi dəyərləndirir, bu nüsxənin əvvəlki nüsxələrdən fərqli cizgiləri haqda dəyərli fikirlərlə çıxış edir. "Sankt-Peterburq əlyazması olubmu? Yaxud Bəkir Çobanzadə versiyası" başlıqlı hissədə müəllif diqqətçəkən məqamı araşdırmaya cəlb edir. Bəkir Çobanzadənin Leninqrad Şərqsünaslıq İnstitutunda qədim əlyazmaları araşdırarkən rast gəldiyi boy haqqındakı yazdığı məqalənin tapılmasının qorqudşünaslıq üçün böyük töhfə olacağını hesab edir.

Monoqrafiyanın III fəslə "Kitabi-Dədə Qorqud boyları: qalın Oğuz elinin hekayətləri" adlanır. Əcdad düşüncəsinin tamamilə geniş şəkildə əks olunduğu bu ədəbi-əbədi abidənin mövzusu və ideyasını müəllif oğuz tayfalarının həyat tərzini və dünyabaxışında, fəaliyyətində, daxili-mənəvi həyatında, ittifaq və nifaqında, cəsurluğu və mənəvi dünyasında, adət-ənənələrində, oğuz eli qadınlarının oğuz cəmiyyətindəki rolunda və s. məqamlarda üzə çıxarır. Müəllif bu abidəni "oğuz tayfalarının həyat tərzini, mübarizəsi və qüdrəti haqqında möhtəşəm kitab" adlandırır. "Kitabi-Dədə Qorqud"un coğrafiyasından bəhs edərkən əsərdə baş verən hadisələrin təzahür etdiyi məkanların əsas etibarilə Azərbaycan ərazilərinə məxsus olduğunu yazır. Azərbaycanın bir çox məkanları ilə yanaşı əsərdə Naxçıvana aid olan əlildən çox toponimin adının çəkilməsi abidəni ümumtürkçülükə yanaşı, azərbaycanşünaslıq abidəsi olması faktını bir daha təsdiqləyir. "Kitabi-Dədə Qorqud"un müxtəlif zamanlarda qadağa qoyularaq mürtəce abidə damğası vurulmasını, sonradan bəraət qazanaraq yenidən Həmid Araslıdan başlayaraq bu günədək araşdırılmağa başlanmasını məsələlərindən akademik İsa Həbibbəyli ətraflı və geniş şəkildə bəhs etmişdir. Ümummilli liderin "Kitabi-Dədə Qorqud"un 1300 illik yubileyinin keçirilməsi ilə bağlı imzaladığı 7 aprel 1997-ci il fərmanı ilə həm ölkəmizdə, həm də dünyanın müxtəlif yerlərində bu sahədə tədbirlərin keçirilməsi ilə davam etmişdir. Ulu öndərin xidmətini milli dövlətçiliyimizə həsr olunmuş ən böyük xidmət olaraq dəyərləndirən müəllif "Kitabi-Dədə Qorqud"da həm də Azərbaycanın dövlətçilik ənənələri ilə bağlı maraqlı faktları ön planda araşdırmaya cəlb edir. Qalın Oğuz Elinin Azərbaycan dövlətçilik ənənəsinin ilkin faktorlarının cəmləşdiyi bir "el, məkan" olduğunu akademik qürurla vurğulayır, əsərin

müqəddiməsindəki incəlikləri çox həssaslıqla və bədii-fəlsəfi məqamların zənginliyi nöqtəyindən nəzərdən araşdırmaya cəlb edir.

“Kitabi-Dədə Qorqud”un müqəddiməsində verilmiş zəngin mənəvi dəyərlərin təsviri ilə yanaşı müəllif boyların əsas mövzu ideyasını, mahiyyətini açıqlayır: “Dirşə xan oğlu Buğac boyu: Bayandır xanın təqdimatı və Buğacın hekayəti”ndəki oğuz türklərinə məxsus mərasim və adətlər qabardılır. Müəllif bu boyda təsvir olunan adqoyma mərasimini qəhrəmanın “ikinci doğuşu” adlandırır. Bu boyda, həmçinin, qadının Oğuz cəmiyyətindəki yeri və rolunun təhlili də müəllif tərəfindən uğurla aparılmışdır. “Qazan və Uruz boyları silsiləsi”ndən bəhs edən müəllif oğuzların əsl döyüş səhnələri haqqındakı məqamların təhlilini ön plana çəkir, oğuz cəmiyyətindəki münasibətlər haqqında dəyərli mülahizələrlə çıxış edir. Müəllif bu silsilə boyları “bütövlükdə Oğuz cəmiyyətini təqdim etmə” xüsusiyyətlərinə görə səciyyələndirir, sədaqət, ləyaqət, vəfa, etibar, mərdlik kimi alicənab xüsusiyyətlərin döyüş zamanında da oğuz igidlərinin qanında tüğyan etdiyi məqamları boydakı təsvirlərə əsaslanaraq açıqlayır. Və bu kimi xüsusiyyətləri təsvirə gətirib müxtəlif bədii ifadə vasitələrinin köməyi ilə təqdim olunmasını müəllif “əsl ədəbiyyat hadisəsi” adlandırır. Belə məziyyətlərin də “Kitabi-Dədə Qorqud”u məhz yazılı ədəbiyyata yaxınlaşdırmasını bir daha vurğulayır.

III fəslin “Bamsı Beyrək romanı” adlandırılan hissəsində müəllif “Baybörənin Beyrək boyu”nun bir neçə məqamı: oğuz cəmiyyətinin siyasi və mənəvi həyatını, sədaqəti, adqoyma adətini, qalın oğuz elində möhkəm ailə və nəslin çoxalması məsələsini, müharibə ilə bağlı etnik milli özünümüdəfiə düşüncələrini açıqlayır. Yenə də həmin fəslin “Dəli Domrul boyu: ölümdənqaçma motivi” adlı hissəsində “Duxa oğlu Dəli Domrul boyu”ndakı hadisələri türkün ailə, əxlaq düşüncəsini, etno-mədəni baxışlarını müasir türkçülük üçün ölməz mədəni-əxlaqi dəyər mirası kimi qiymətləndirir. Ümumiyyətlə, “Kitabi-Dədə Qorqud”da qadının oğuz cəmiyyətindəki yüksək mövqeyə malik yerini müəllif təsadüfi hal deyil, uzun tarixi-mədəni prosesin məhsulu olaraq dəyərləndirir. Bu baxımdan yazır ki: “Fikrimizcə, “Dəli Domrulun halalı” olan qadın dünya ədəbiyyatında bərabəri olmayan dönməz vəfa sahibi olan ömür-gün yoldaşı obrazıdır”. Müəllif bu boyda ölümsüzlük, ölümdənqaçma motivini incəliyinədək açıqlayaraq yenə də yazır: “Dəli Domrul boyu”ndakı ölümdənqaçma motivi həyatın mənasının yalnız özü üçün deyil, başqaları üçün də yaşamaqda axtaran, əsl məhəbbət və sədaqət yolunda canını qurban verməyi bacaran insanların ölümsüzlük qazanması ideyasını təsdiq etməyə xidmət edir”.

“Qalın Oğuz Elinin vəziri və onun oğlu Yegnək” adlı hissədə müəllif “Qazılıq Qoca oğlu Yegnək” boyundakı soylamaya xüsusi dəyər verən müəllif bu soylamayı Qazılıq Qoca oğlu Yegnəyin “Bayandırnamə”si adlandırır. Bu soylamadakı məlumatları, həm də müəllif müsqətli bir boyu çevrilmək hüququ qazana biləcək məlumatlar olaraq dəyərləndirir.

“Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”u haqlı olaraq akademik İ.Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud”u dünyaya tanıdan boy adlandırır. Dərin mifoloji kökləri olan bu boyun əsas obrazı olan Təpəgözü Fridrix fon Dits tərəfindən Homerin “Odisseyə”sindəki Polifemlə müqayisəsi haqda bəhs edən müəllif üstünlüyün elə Dits tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud” boyuna verildiyini qeyd edir. Qeyd edək ki, sonrakı dövrlərdə azərbaycanlı qorqudşünaslar: professor Məmmədhüseyn Təhmasib, professor Əli Sultanlı, akademik Kamal Abdulla və s. mütəxəssislər tərəfindən “Kitabi-Dədə Qorqud”un “Basatın Təpəgözü öldürdüyü boy”dakı Təpəgözlə Homerin “Odisseyə”sindəki Polifem obrazı arasında müqayisələr aparılmışdır. Müəllif monoqrafiyada bu barədə də maraqlı fikirlərlə çıxış edir.

“Bəkil oğlu İmran boyu: dövlətçilik və təhlükəsizlik məsələləri” adlı yarımbaşlıqda

sözgedən boyda Qalın Oğuz Elinin dövlətçilik ənənələrini, sərhədlərini, bu elin camaatı arasındakı münasibətləri müəyyən etmək baxımından son dərəcə əhəmiyyətli sayır. Müəllif yazır ki, bu boyda dövlətçilik məsələləri ön plandadır. Boydakı mifoloji köklər Bəkili söykökünə, ictimai düşüncə isə milli dövlətçiliyə möhkəm, qırılmaz şəkildə bağlayır. Müəllif bu boyu "islamiyyətdən qabaqkı mifik təfəkkürlə bağlı", milli dövlətçilik ənənələrinin qorunması baxımından əhəmiyyəti yüksək boy olaraq araşdırır.

"Uşun Qoca oğlu Səgrək boyu: Sədərəkdən Dərəşama və Əlincə qalasına" adlı III fəslə aid bu hissədə müəllif boyda əksini alan Səgrək sözünün qorqudşünaslıqdakı bir çox izahlarını təqdim edir, bu sözü – Səgrəyin Naxçıvandakı Sədərək rayonun adı ilə, Səgrəyin qardaşı Əgrəyin isə Qərbi Azərbaycanda və Naxçıvanın Şahbuz rayonundakı yer adları ilə bağlı olduqlarını tarixi və coğrafi araşdırmalara əsasən təsdiqləyir.

"İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması və Beyrəyin öldüyü boy: faciəli sonluq, yoxsa nikbin final?!" adlı hissədə "Kitabi-Dədə Qorqud"un Drezden nüsxəsində yer alan sonuncu boy – "İç Oğuzun Dış Oğuz Dönük çıxması boyu"nu "Azərbaycan oğuznaməsinin möhtəşəm yekunu" adlandırır. Bu boyda da müəllif ictimai münasibətləri geniş şəkildə şərh edir, bu münasibətləri, ümumiyyətlə, Oğuz Elinin humanist dünyagörüşünü tam müəyyən edən məqamları aşkarlayır. "Günahlarından keçməyi xahiş etdilər" və "Qazan onların günahını bağışladı" cümlələrinin malik olduğu mənanı müəllif incəliklərinə qədər araşdırır və ümumiyyətlə, Oğuz Elinin hələ o dövrlərdə ictimai-siyasi baxımdan tam formalaşmış cəmiyyət olduğu fikirlərini irəli sürür.

Müəllif bu bəhsin sonunu maraqlı fikirlərlə yekunlaşdırır: "Xan Qazan "İç Oğuz Dış Oğuzun dönük çıxması boyu"nda Alp Aruzu öldürməklə Qalın Oğuz elindəki xəyanətə layiqli cəza vermiş, "Salur Qazanın yeddibaşlı əjdahanı öldürməsi boyu"nda isə yeddibaşlı əjdahanı məhv etməklə, ümumiyyətlə yer üzündən şəri məhv etmək missiyasını həyata keçirmişdir. Dünya eposunun və Azərbaycan ədəbiyyatının şah əsəri olan "Dədə Qorqud kitabı"ndan çıxan ən möhtəşəm ictimai-əxlaqi nəticə budur".

IV fəsil "Kitabi-Dədə Qorqud"un poetikası" adlanır. Bu fəslin "Kitabi-Dədə Qorqud"da təhkiyə və tərənnüm: boylama və soylama" adlı yarımbaşlığında akademik İsa Həbibbəyli "Kitabi-Dədə Qorqud"un müəllifinin – Dədə Qorqudun milli yaradıcılıq ənənələrinə sadıq qalaraq nağılcılıq ənənələri kimi məqamlardan faydalanmasını diqqət mərkəzinə çəkir, boyların təhkiyəsində Azərbaycan nağılcılıq ənənəsinin mühafizə olunduğunu vurğulayır. "Kitabi-Dədə Qorqud"dakı epik təhkiyə məqamlarının sonrakı dövrlərdə Nizami yaradıcılığına da təsirini müəllif sistemli şəkildə izah edir.

Türk aləminə belə böyük miras bəxş edən müəllif – Dədə Qorqud yaratdığı bu əsərdə "Kitabi-Dədə Qorqud"da tək-cə müəllif, el ağsaqqalı və s. möqələrdə çıxış etmir. Həm də peşəkar rəssamlıq qabiliyyəti də "Kitabi-Dədə Qorqud"un müəllifinin – Dədə Qorqudun əsas cəhətlərindən biridir. Belə ki, Dədə Qorqud təsvir etdiyi obrazları rəssam dəqiqliyi ilə təqdim edir. Bu baxımdan akademik İ.Həbibbəyli "Bənzərsiz obrazlar yaratmaq ustası: Dədə Qorqud yazıçı-rəssam kimi" yarım-fəsilində haqlı olaraq yazır: "Tərəddüd etmədən demək olar ki, dünya ədəbiyyatı və təsviri sənətində Dədə Qorqud səviyyəsində bu qədər ən incə cizgilərinə qədər fərqli obrazlar yaradan, bənzərsiz portretlər çəkən şair-yazıçı və ya rəssam görmək çətindir... Dədə Qorqud nadir istedadla malik olan dahi yazıçı-rəssamdır". Söylənən gerçəkliyi monoqrafiya müəllifi boyların ayrı-ayrılıqda təhlilini apararaq şərh edir.

"Dədə Qorqud şeir mədəniyyəti: xalq şeirindən yazılı şeirə keçid" adlı yarım-fəsilə müəllif Dədə Qorqud şeirlərini "Azərbaycan şeir mədəniyyətinin klassik nümunələri" adlandırır. Buradakı poetik mətnləri incələyən müəllif onları vəzn, qafiyə baxımından tədqiqatə cəlb edir

və haqlı olaraq bu mətnləri heca və sərbəst vəznin sintezindən ibarət vəznə malik olmalarını söyləsə də, burada daha çox sərbəst şeir əlamətlərinin olduğunu vurğulayır. Şeirlərin tam şəkildə Qorqud ata ruhunun məhsulu olduğunu müəllif əsərdəki bütün poetik mətnlərin vahid dil-üslub xüsusiyyətlərinə malik olması ilə əlaqələndirir.

“Dədə Qorqud şeirində məcazlar”ı araşdıran müəllif boylarda epitetlərdən istifadənin daha çox olduğunu müəyyən edir. Hətta müəllif silsilə epitetlərin var olduğu poetik mətnləri də təqdim edərək nəsr bölməsində bu bədii təsvir vasitəsinin zənginliyini qeyd edir. Lakin epitetlə yanaşı “Kitabi-Dədə Qorqud” boylarında digər bədii təsvir vasitələrinə, o cümlədən, mübaligələrə rast gəlməyin mümkün olduğunu yazır. Fantastik mübaligələrin boylarda mükəmməl şəkildə istifadəsi onları düzüb-qoşan müəllifin – Dədə Qorqudun bədii düşüncəsinin zənginliyini sübut edən məqamlardandır.

“Dədə Qorqud şeirinin janrları” bəhsində müəllif “Dədə Qorqud kitabı”ndakı öyüdlərin “yumlar” adlandırıldığını söyləyir. Müəllif yazır ki, klassik öyüdnamələrdən fərqli olaraq Dədə Qorqud yumları nəsihət vermək, dua etmək, çağırış motivlərini özündə əks etdirir. Bunun da kökləri xalq yaradıcılığı, xalq təfəkkürü ilə bağlanır ki, folklorşünaslıqda da yumların “alqış məzmunu” daşması haqda fikirlərə əsaslanaraq müəllif bunu Dədə Qorqudun poetik mətnlərinin çox vaxt xeyir-dua anlamına malik olması ilə izah edir. Bununla yanaşı, müəllif Dədə Qorqud boylarında ağı janrının izlərinə rast gəldiyi söyləyir. Bu məqamı – ağı izlərini, əsasən, “Qazan bəyin oğlu Uruz bəyin dustaq olduğu boy”da kafərlər tərəfindən əsir alınmış Uruzun ölüm-qalım xəbərini ala bilməyən Burla xatunun dilindən verilən poetik nümunə vasitəsilə təqdim edir.

Akademik İsa Həbibbəyli monoqrafiyada “Kitabi-Dədə Qorqud”un indiyədək qorqudşünaslar tərəfindən aşkara çıxarılmış incəlikləri ilə yanaşı gizləndə qalmış, gözdən, diqqətdən yayınmış həssas məqamlarına da tutarlı faktlarla aydınlıq gətirmişdir ki, bunlardan biri də “Dədə Qorqudun süjetli lirikası” məsələsidir. Dədə Qorqud şeirlərinin çoxunda süjetli lirikanın olduğunu konkret olaraq “Duxa Qoca oğlu Dəli Domrul” boyu üzərində müşahidə apararaq aşkara çıxarır. Hətta buradakı süjetli şeiri “Dədə Qorqud kitabı”ndakı şeir təcrübəsinin aparıcı tərkib hissəsi kimi qiymətləndirir.

“Dədəm Qorqud: Nizami müdrikliyi, Füzuli şeirliyi və Şəhriyar sadəliyi” adlı hissədə müəllif mütəfəkkir düşüncə sahibi olan Dədə Qorqudu Azərbaycan ədəbiyyatında Nizamiyə bənzədir. Qeyri-adi bədii təsvir vasitələrindən istifadəyə görə isə Dədə Qorqudun şeirlərini Məhəmməd Füzuli lirikası ilə müqayisə edir. Dədə Qorqudun peşəkarcasına istifadə etdiyi məcazlar həyatilik baxımından Molla Pənah Vaqif şeirinin, hikmətlə zəngin olması baxımından Hüseyn Cavid, dilinin sadəliyi və səlisliyi baxımından Məhəmməd Hüseyn Şəhriyar, Səməd Vurğun yaradıcılığının təməlidir. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifinin – Dədə Qorqudun şeirlərdə işlətdiyi bədii təsvir vasitələrini müəllif haqlı olaraq ədəbiyyatımızın “bədii kəşfi” adlandırır.

“Nəticə” adlanan bölmədə akademik İsa Həbibbəyli “Kitabi-Dədə Qorqud”da zərgər dəqiqliyi ilə apardığı araşdırmaları bir neçə punkt – bölmə vasitəsilə ümumiləşdirir, “Kitabi-Dədə Qorqud”u şifahi xalq ədəbiyyatı ənənəsi ilə yazılı ədəbiyyat ənənəsinin vəhdəti kimi, şifahi yolla yaradılan Azərbaycan yazılı ədəbiyyatının mükəmməl bünövrəsi, özündən sonra yaranmış yazılı ədəbiyyata gur işıq salan, təkan verən abidə adlandırır. “Kitabi-Dədə Qorqud”un müəllifi – Dədə Qorqudu isə oğuz elinin başbiləni, müşkülləri həll edən, yol göstərən adlandırır. Sonda müəllif, haqlı olaraq, bu əsəri – “Kitabi-Dədə Qorqud”u “azərbaycançılıq ideyasının beşiyi və alınmaz qalası” adlandırır.

Monoqrafiyanın sonunda Azərbaycan, türk, rus və ingilis dillərindəki ədəbiyyatın,

Azərbaycanda nəşr olunmuş Azərbaycan və rus dillərində qorqudşünaslıqla bağlı nəşrlərin siyahısı, rusca “Xülasə”, kitabdan istifadəni istiqamətləndirən “Bələdçi” təqdim olunur.

Akademik İsa Həbibbəylinin “Kitabi-Dədə Qorqud” yazılı epos və ya epopeya” adlı monoqrafiyası ədəbiyyatımıza qorqudşünaslıqla bağlı yeni fikirlərlə zəngin olan dəyərli töhfədir.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi
İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
E-mail:ceferli_ayten@mail.ru*